

RADOVI Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti	1	251—266	4 tabele	Varaždin 1986.
--	---	---------	----------	-------------------

UDK 338.97:631.55(497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

MILIVOJ REĐEP & MIROSLAV ŽUGAJ

POSJEDOVNA STRUKTURA VARAŽDINSKE
ŽUPANIJE U SVJETLU POPISA
GOSPODARSTAVA IZ 1895. GODINE

*DIE STRUKTUR DER LANDWIRTSCHAFTLICHEN BETRIEBE DES
KOMITATES VARAŽDIN NACH DER ZÄHLUNG AUS DEM JAHR 1895*

The 1895 farm census showed a preponderance of tiny and small holdings (up to 20 long acres) in the County of Varaždin. These accounted for 95 per cent of the total number of holdings and for about 60 per cent of the total acreage. The average size of a holding was 8.08 long acres so that by this indicator only the holdings was caused by the process of dissolution of feudal relations, the process of disintegration of large joint family households and the agrarian crisis which appeared during the changeover from the feudal to the capitalist mode of production.

Capitalism developed here in the »Prussian way«, which reflected in the worsening position of the peasants, the pressure of taxation upon land and the migration of a considerable number of the inhabitants to other parts of the monarchy and even beyond its borders.

Godina 1875. može se označiti kao prekretnica u organizaciji i poimanju statističke službe u Hrvatskoj i Slavoniji. Te godine je došlo do osnivanja Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, a za čijeg je upravitelja imenovan Milovan Zoričić. Na čelu tog ureda nalazio se 37 godina, tj. do svoje smrti 1912. godine. U vremenu što je proveo na mjestu upravitelja Zemaljskog statističkog ureda objavljen je niz vrijednih edicija¹ iz kojih se može dobiti uvid u demo-

Fakultet organizacije i informatike, I. L. Ribara 2, YU—42000 Varaždin

¹ O radu Milovana Zoričića kao i edicijama što su izdane u vrijeme dok je on bio upravitelj Zemaljskog statističkog ureda vidi detaljnije: Serdar, V.: Početak znanstvene statistike u Hrvatskoj, Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15—20. stoljeća, Informator, Zagreb, 1984, str. 277—287.

grafske, gospodarske, kulturne i druge prilike u Hrvatskoj i Slavoniji zadnjih desetljeća 19. i početka 20. stoljeća.

Iz brojnih akcija na polju obuhvata i obrade statističkih podataka što ih je proveo Zoričić, posebno nas zanima popis gospodarstva koji je proveden 31. prosinca 1895. godine, jer želimo u svjetlu tog popisa prikazati posjedovnu strukturu Varaždinske županije. Popis gospodarstava iz 1895. godine posljednji je popis takve vrste proveden u Hrvatskoj i Slavoniji do 1918. godine, tj. do njihovog istupanja iz Austro-Ugarske državno-pravne zajednice.

Jedinstveni teritorij Hrvatske i Slavonije stvoren je 1881. godine prisjedinjenjem Vojne krajine (Hrvatsko-slavonske granice) Provincijalu, a u upravnom pogledu bio je podijeljen na 8 županija koje su se dalje dijelile na upravne kotareve i upravne općine kao niže jedinice. Tako su u sastavu Varaždinske županije bili kotarevi Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin i Zlatar, a grad Varaždin je 1895. godine izdvojen iz sastava županije i podvrgnut neposrednoj upravi Zemaljske vlade isto kao i Zagreb i Zemun.

Varaždinska županija je 1900. godine zahvaćala 2454 km² i po tom pokazatelju bila je najmanja — osma, dok je prema popisu stanovništva iz iste godine imala 267.846 stanovnika po čemu je bila četvrta, iza Zagrebačke, Bjelovarsko-križevačke i Srijemske županije.

Ovo područje je bilo najgušće naseljeno u okviru Hrvatske i Slavonije jer je na 1 km² ukupne površine dolazilo 110 stanovnika, a na 1 km² poljoprivredne površine 211 stanovnika. Po tim pokazateljima je Varaždinska županija znatno odudarala od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 58 stanovnika na 1 km² ukupne površine, a 127 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine.

Prema popisu iz iste godine, tj. 1900, u Hrvatskoj i Slavoniji je od poljoprivredne proizvodnje živjelo 82% ukupnog stanovništva dok je u Varaždinskoj županiji taj odnos bio još nepovoljniji, čak 94% ukupnog stanovništva živjelo je od poljoprivredne proizvodnje. Na osnovi tog pokazatelja Hrvatska i Slavonija mogu se označiti kao izrazite agrarne zemlje² Iako manjka niz elemenata, ipak se može donijeti ocjena njihovog nivoa razvoja što se osobito odnosi na Varaždinsku županiju koja je, prema tom pokazatelju, iskazivala još nepovoljnije karakteristike.³

² Iako je u Ugarskoj na poljoprivredno stanovništvo otpadalo 59,36% ukupnog stanovništva a 17,76 na stanovništvo koje živi od rudarstva, industrije, trgovine i bankarstva, a u Austriji je taj odnos bio još povoljniji tj. 55,87 : 34,62 u korist poljoprivrednog stanovništva, ipak su i one smatrane agrarnim zemljama. »Prema ostalim Zapadno-evropskim zemljama, od kojih imamo nešto savnijih podataka, i u kojih u prvotnoj produkciji živi npr. u Francuskoj 48, u Danskoj 45, u Njemačkoj, isto tako i u Švicarskoj pače samo 42 postotaka cjeloga žiteljstva, pravom se Ugarska, a još i Austrija, potonja bar u cijelosti svojoj označuju agrikulturnimi zemljama«. Zoričić, M.: Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896, str. 85.

³ »Uspoređivanje postotka aktivne radne snage zaposlenih u poljoprivredi i stupnja privrednog razvoja date zemlje pokazalo je ovo: što je više stanov-

II.

U popisu gospodarstava iz 1895. godine provedena je vrlo detaljna klasifikacija pojedinih grupa posjeda tako da su bili razbijeni na 13 kategorija: 1. do 0,5 jutara⁴ bez oranica i livada, 2. do 0,5 j s oranicama i livadama, 3. preko 0,5—1 j bez oranica i livada, 4. preko 0,5—1 j s oranicama i livadama, 5. preko 1—5 j, 6. preko 5—10 j, 7. preko 10—20 j, 8. preko 20—50 j, 9. preko 50—100 j, 10. preko 100—200 j, 11. preko 100—500 j, 12. preko 500—1000 j i 13. preko 1000 j.

Međutim, prof. Zoričić je, radi jasnijeg prikaza situacije u veličini posjeda, izvršio grupiranje gospodarstava u 5 grupa, smatrajući da će tim bolje istaći njihove bitne osobine.⁵ Prema tom grupiranju i mi ćemo prikazati posjedovnu strukturu⁶ Varaždinske županije na osnovi popisa iz 1895. godine.

Tabela 1. Posjedovna struktura Varaždinske županije 1895. godine

Veličina posjeda	Broj gospodarstava	%	Površina ⁷ u jutrima	%	Prosječna veličina posjeda
do 1 j	4618	9,72	2416	0,63	0,52
1—5 j	22185	46,70	66074	17,21	2,98
5—20 j	19208	40,44	117292	44,36	6,11
20—200 j	1388	2,92	51533	13,43	37,13
preko 200 j	106	0,22	93553	24,37	882,57
U K U P N O :	47505	100,00	383868	100,00	8,08

Izvor: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905, Publikacija LIX, Zagreb, 1913, str. 328—9.

nika zaposleno u poljoprivredi, to je zemlja privredno nerazvijenija. I obrnuto: visok stupanj privrednog razvoja povezan je s malim postotkom stanovništva u poljoprivredi. Teoretičari privrednog razvoja izveli su na tom osnovu, zaključak da se, u nedostatku drugih pokazatelja, i podaci o socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva mogu koristiti za determiniranje privrednog razvoja date zemlje«. Stipetić, V.: Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb, 1969, str. 8.

⁴ Zemljišne površine prikazane su u jutrima po 1600 čhv.

⁵ »Držao sam stoga, da ću razredbu bolje priudeliti našim prilikama, ako svih 13 kategorija sastavim u slijedećih 5 skupina: u gospodarstva najsitnija s površinom od 1 jutra ili manje, u sitna sa preko 1—5 jutara, u malena sa preko 5—20 jutara, u srednja gdje sami gospodari uz pomoć obiteljskih članova ne mogu da svladaju sve gospodarske radnje, već jim treba i tuđe plaćene pomoći, ona sa preko 20—200 jutara i u velika napokon, u kojima gospodar više ne može da sudjeluje kod gospodarskih radnja već samo upravlja gospodarstvom, ona sa preko 200 jutara površine«. Zoričić, M.: Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu, Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, knjiga II, Zagreb, 1900, str. 23. Inače, o pitanjima klasifikacije posjeda vidi detaljnije: Kautsky, K.: Agrarno pitanje, Kultura, Beograd, 1953. i Lenjin, I. V.: Agrarno pitanje i kritičari Marxa, Izabrana dela u 16 tomova, Kultura, Beograd, 190, tom 6.

⁶ »... posjedovna struktura predstavlja prikaz raspodjele ukupnog fonda poljoprivrednog zemljišta po kategorijama posjeda, utvrđenih na osnovi njihovih veličina«. Rilke, D.: Ekonomika poljoprivrede SFR Jugoslavije, Osijek, 1972, str. 79.

Iz tabele 1. vidljivo je da su najbrojnija bila gospodarstva veličine do 20 jutara koja su brojila 46011 gospodarstava ili 96,86% ukupnog broja gospodarstava. Međutim, tu je ubrojeno i 4618 gospodarstava ili 9,72% ukupnog broja gospodarstava s površinom manjom od jednog jutra, pa se može s pravom pretpostaviti da to i nisu čista poljoprivredna gospodarstva (jer očito je da ta površina nije mogla izdržavati jedno domaćinstvo) već, po svemu sudeći, okućnice i vrtovi, tim više jer takva gospodarstva nalazimo i na području grada Varaždina.⁸

Veliki posjed (za kriterije Hrvatske i Slavonije, znači više od 200 j) bio je malobrojan. Bilo je svega 106 takvih gospodarstava što je činilo tek 0,22 njihovog ukupnog broja. Drugačiju sliku dobivamo ako uzmemo u obzir površine što su ih zauzimale pojedine kategorije posjeda. Sitni i mali posjedi (do 20 j), koji su činili 96,86% ukupnog broja gospodarstava, obuhvaćali su 62,20% ukupne površine, dok je srednji posjed (20—200 j), kojeg je bilo 2,92% ukupnog broja svih gospodarstava, zahvaćao 13,42% ukupne površine, a veliki (preko 200 j), koji je činio 0,22% ukupnog broja gospodarstava, obuhvaćao je gotovo $\frac{1}{4}$ ukupne površine, točnije 24,37%.

Prosječna veličina gospodarstava iznosila je 8,08 jutara i po toj površini je Varaždinska županija bila samo ispred Ličko-krbavske županije gdje je prosječna veličina gospodarstva iznosila 6,85 jutara. To je bilo znatno ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju, koji je iznosio 11,44 jutara po gospodarstvu. Još nepovoljniju situaciju dobivamo ako iz razmatranja odbacimo posjede do 1 jutra za koje smo i konstatali da nisu prava poljoprivredna gospodarstva. U tom slučaju prosječna veličina gospodarstva u Varaždinskoj županiji iznosi 8,89 jutara, dok je prosječna veličina za Hrvatsku i Slavoniju bila 13,12 jutara, pa se po toj veličini Varaždinska županija nalazila tek ispred Ličko-krbavske županije, a daleko zaostajala iza npr. virovitičke županije gdje je prosječna veličina gospodarstva iznosila 29,54 jutara.

Ako pak razmotrimo samo posjede veće od 200 jutara Varaždinska županija je na posljednjem mjestu⁹ s prosječnom veličinom o-

⁷ Pod površinom koja pripada pojedinom gospodarstvu uzima se ukupna površina, tj. ne samo ratarska, vrtlarska ili vinogradarska površina već i šume i pašnjaci i neplodno tlo, odnosno čitava površina koju posjeduje jedno gospodarstvo bez obzira kakve je vrste i s kojeg pravnog naslova.

⁸ »To su pretežno malena zemljišta zanatlija i obrtnih radnika, koja jim davaju bar neku uzgrednu privrijeđu, kućni vrtovi vlasnika kuća bez drugoga kakvoga gospodarstva, sitni posjedi onoga diela poljodjelskog žiteljstva, koji je upućen na nadničarenje kod većih gospodarstva, osebunji članova postojećih seljačkih zadruga ili dielovi zadruga tajno razdieljenih«. Zoričić, M.: Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu, str. 23.

⁹ Apsolutno je na posljednjem mjestu Ličko-krbavska županija, ali nju smo odbacili iz razmatranja jer u njoj nije bilo posjeda većih od 200 jutara. To je rezultat činjenice da je Ličko-krbavska županija u potpunosti formirana iz bivšeg krajiškog područja a kako znademo u Krajini i nije bilo veleposjeda.

ve kategorije posjeda od 882 jutara, dok je taj prosjek za Hrvatsku i Slavoniju 2067 jutara. Očito da na ovom području vlastelinstva nisu imala onu veličinu i snagu kao npr. u slavonskim županijama. Tako su 1854. godine, na zahtjev Zemljoastereteljne komisije¹⁰, županije bile dužne dostaviti spisak svih vlastelinstava, pa je iz Varaždinske županije prijavljeno 317 posjeda, a iz daleko veće Osječke županije (kasnije uz manje izmjene Virovitička županija) svega 29.¹¹ Ovaj podatak nam govori o pretežno malim vlastelinstvima u Varaždinskoj županiji već polovicom 19. stoljeća. Iako smo u dosadašnjem tekstu spominjali da je veleposjed za prilike Hrvatske i Slavonije posjed s više od 200 jutara, ipak se kao pravi veleposjedi mogu smatrati tek dobra koja su zauzimala više od 1000 jutara površine. Prema popisu iz 1895. godine¹² takvih je gospodarstava u Varaždinskoj županiji bilo 30, od čega veličine 1001—2000 j 23, 2001—3000 j 1, 3001—5000 j 5 i 5001—7500 j 1. Najveće gospodarstvo ovog kraja zahvaćalo je 5504 jutara, dok je npr. u virovitičkoj županiji bilo posjeda i preko 50.000 jutara. Osim toga, mora se naglasiti da veleposjedi (preko 1000 j) u Hrvatskoj i Slavoniji i nisu isključivo poljoprivredna gospodarstva jer je od 1.047.540 jutara ukupne površine na šume otpadalo 693.295 jutara. Ta činjenica je u velikoj mjeri doprinijela da se ovi posjedi u razdoblju uspostavljanja kapitalizma (druga polovica 19. i početak 20. stoljeća) više orijentiraju na djelatnosti na osnovi šumskih proizvoda, a manje na agrarnu proizvodnju.¹³

Gospodarsko stanje pojedine kategorije posjeda vidi se i iz broja stoke koja je pripadala u pojedinu kategoriju posjeda, odnosno iz broja grla stoke po jednom gospodarstvu. Kako je 1895. godine izvršen popis i gospodarstava i stoke, ti podaci se mogu jednostavno izračunati.

Iz ovih podataka vidljivo je da sitni i mali posjed (tj. gospodarstva do 5 jutara) raspolaže s 31,35% ukupnog broja goveda, 15,89% ukupnog broja konja i 32,17% ukupnog broja svinja, dok je posjed preko 200 jutara raspolagao sa 7,10% ukupnog broja goveda,

¹⁰ Kako je pravnim normama iz 1848. godine bilo predviđeno da će feudanci dobiti odštetu za izgubljena podavanja, 25. maja 1850. naredbom bana br. 803 osnovan je »Isplatiateljni odbor za pretplatu urbarijalnu«, čiji je zadatak bio da utvrdi pravo za ukinuta urbarijalna podavanja, odnosno da do konačnog rješenja isplaćuje godišnju rentu bivšim posjednicima. 12. kolovoza 1853. godine poslove odbora preuzima »Komisija za razterećenje urbarsko« (»Grundentlastungs-Landes-Commission«). Poslove oko utvrđivanja odštete komisija je obavila u razdoblju 1854—1861, ali su se žalbe na njezine odluke rješavale i do 1900. godine.

¹¹ AHZ, Zemljoastereteljno povjerenstvo, kutija 179.

¹² Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu: Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905, Publikacija LIX, Zagreb, 1913, str. 346.

¹³ »Budući da se u nas od sredine 19. stoljeća drvna industrija u rukama stranog kapitala naglo razvila, veleposjednicima je bilo omogućeno da postižu visoke profite od prodaje šuma, koji često veoma nadilaze prihode njihove ukupne agrarne djelatnosti«. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 730.

Tabela 2. Broj grla stoke prema veličini posjeda u Varaždinskoj županiji

Veličina posjeda	Goveda		Konji		Svinje	
	% ukupnog broja	grla na 1 gospod.	% ukupnog broja	grla na 1 gosp.	% ukupnog broja	grla na 1 gosp.
do 1 j	1,54	0,29	1,12	0,03	2,06	0,37
1—5 j	29,81	1,18	14,77	0,08	30,11	1,13
5—20 j	53,10	2,43	57,44	0,37	54,69	2,37
20—200 j	8,45	5,36	17,45	1,57	9,15	55,09
preko 200 j	7,10	58,97	9,22	10,88	3,99	31,29

9,22% ukupnog broja konja i 3,99% ukupnog broja svinja. Međutim, daleko je značajniji pokazatelj ekonomske snage pojedinog gospodarstva broj stoke kojim raspolaže. Po tom pokazatelju mali su posjedi u daleko nepovoljnijoj situaciji. Tako je na gospodarstva do 5 jutara dolazilo 1,03 goveda (uzimajući samo gospodarstva od 1—5 jutara taj broj nešto povoljniji — 1,18 goveda po gospodarstvu), 0,07 konja (0,08) te 1,00 svinja (1,13) po gospodarstvu. Kod posjeda iznad 200 jutara taj broj je bio neuporedivo veći pa je na jedno gospodarstvo iz ove kategorije posjeda dolazilo 58,97 goveda, 10,88 konja i 31,29 svinja. Isto tako za ilustraciju stanja pojedine kategorije posjeda možemo spomenuti upotrebu gospodarskih strojeva u poljoprivrednoj proizvodnji. Prema već spomenutom popisu iz 1895. godine na području Varaždinske županije bilo je slijedeće stanje:

Tabela 3. Poljoprivredna mehanizacija prema veličini gospodarstva

Grupa posjeda	Na parni pogon				Na ljudsku i konjsku snagu					
	Lokomobila	Plugova	Mlatila	Motora	Mlatila	Kosila	Sijačica	Drvenih	Željeznih	Kultivatora
do 1 j	—	—	—	—	1	2	—	51	22	—
1—5 j	—	—	—	—	1	19	7	1635	523	13
5—20 j	—	—	—	—	5	11	52	5083	1596	96
20—200 j	—	—	—	—	42	4	49	797	376	25
preko 200 j	24	—	25	4	55	14	107	541	372	125
UKUPNO:	24	—	25	4	104	50	215	8107	2889	259

Izvor: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu: Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905, Publikacija LXI, Zagreb, 1913, str. 334—335.

Iako su iz obimnog popisa navedeni samo neki strojevi i oruđa, zaključak je jasan. Vidimo da su srednja i velika gospodarstva jedina bila opremljena strojevima na paru i motorima te posjedovala najveći dio gospodarskih oruđa i alata. To nam ukazuje na značajno različite proizvodne mogućnosti pojedine kategorije posjeda.

Na važno pitanje, a to je broj osoba koji živi u pojedinoj kategoriji posjeda, popis iz 1895. godine nije dao odgovora, te o tom stanju možemo samo dati procjenu. Na osnovi podataka iz početka 20. stoljeća može se procijeniti da je već 1895. godine najveći dio seljaštva živio na posjedima sitnim i malenim, veličine do 5 jutara, tj. na onim koja su imala najmanje zemlje. Iako ovdje ne raspolažemo i drugim podacima koji su nužni da bismo u potpunosti mogli ocijeniti položaj¹⁴ pojedine grupe gospodarstava, ipak možemo, bez opasnosti od veće pogreške, zaključiti da je najveći dio seljaštva Varaždinske županije živio na sitnim i malenim posjedima¹⁵ gdje nije mogao postići prosperitet, a to jasno govori o nepovoljnoj posjedovnoj strukturi Varaždinske županije.

Postavlja se pitanje koji su uzroci takvoj nepovoljnoj posjedovnoj strukturi Varaždinske županije, odnosno Hrvatske i Slavonije kao cjeline. Smatramo da se mogu navesti tri osnovna razloga koja su vodila k smanjivanju posjeda, odnosno stvaranju sve većeg broja sitnih i malih gospodarstava.

Kao prvi razlog možemo spomenuti, za seljaštvo, nepovoljan način razrješavanja feudalnih odnosa. Godine 1848. seljaci su oslobođeni, ali postaju vlasnici samo urbarske, tj. selišne zemlje¹⁶ dok su na značajnim kompleksima zemljišta odnosi vlastelina i podložnika ostali nepromijenjeni.¹⁷ Patentom iz 1853. godine¹⁸ utvrđena je

¹⁴ »Jer o razmerama gazdinstva količina zemlje svedoči samo indirektno, i ovo 'svedočanstvo' je utoliko manje verodostojno ukoliko intenzifikacija poljoprivrede napreduje šire i brže«. Lenjin, I. V.: Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi, Izabrana dela, tom 9, Kultura, Beograd, 1960, str. 139.

¹⁵ »Takva mala seljačka zemljišna vlasništva imaju i tu oznaku, da su pretjerano razdrobljena. Što je manja površina, to je na njoj veći broj čestica, veći broj plotova, zidova, međaša, veća udaljenost jedne čestice istog vlasništva od druge. U toj mjeri povećavaju se i poteškoće racionalne obrade, podizanja proizvodnje u pogledu količina i kakvoće. U tim uvjetima seljačko vlasništvo zemlje ne može se pretvoriti u poduzeće racionalne proizvodnje u poljoprivredi, i tako samo, individualizirano i izolirano, ne može da uhvati korak s ekonomskim napretkom«. Mirković, M.: Seljačko zemljišno vlasništvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. 1, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb, 1979, str. 41.

¹⁶ Za ostale kategorije zemljišta zauzet je stav da su obaveze proizašle iz korištenja tih zemljišta stvar privatno-pravnih odnosa i da nemaju veze s urbarskim odnosima te se ne mogu razrješavati kao urbarske zemlje. O tome detaljnije: Jelačić, A.: Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848—49. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka, Zagreb, 1925, str. 71. i dalje.

¹⁷ »Stari propisi zadržani su uglavnom i nadalje za sve ostale kategorije zemljišta, a tih je na kasnofeudalnim vlastelinstvima bilo veoma mnogo — i to vrlo različitih s obzirom na stupanj udjela vlastelina ili podložnika u njihovoj eksploataciji (izvanselišne ili tzv. »činžene« zemlje, tj. parcele koje

višina odštete za jedno selište, a kako je država preuzela obavezu isplate naknade za izgubljena podavanja, trebalo je uvesti dodatna opterećenja¹⁹, i to prvenstveno za seosko stanovništvo. Za urbarijalnu odštetu uveden je dodatni porez od 15 krajcera na svaku forintu, a kako su istovremeno uvedeni još neki novi porezi, kao npr. zemljarina, porez na dohodak, lični porez, razne takse, te posredni porez na šećer i drugu robu, monopol duhana i sl., nemogućnost seljaštva da snosi takve obaveze dovela je do brzog rasta poreskih zaostataka koji su 1860. godine iznosili 240.000 forinti, 1865. god. 3,300.000 forinti, a 1867. god. 5,360.000 forinti, što je u velikoj mjeri ubrzalo proces osiromašenja sela.²⁰

Samo zemljišno rasterećenje provedeno je preko već spomenute Zemljorastereteljne komisije i Zemljorastereteljne zaklade, a zemljorastereteljni dug predstavljao je značajnu stavku i veliko opterećenje za seljaštvo. Na području Varaždinske županije godišnji iznos toga duga bio je nešto manje od 100.000 forinti.²¹ To je za ovo nerazvijeno, a gusto naseljeno područje, bila značajna suma, tim više što su se ta sredstva prelijevala u druge dijelove Monarhije, a u manjem dijelu ulazila u poljoprivredu odnosno gospodarstvo Hrvatske i Slavonije, a ponajmanje se aktivirala u samoj Varaždinskoj županiji.

Iako je proces zemljorasterećenja trebao značiti korak naprijed, jer je seljaštvo postalo vlasnikom zemlje, ipak je cijena koju je za to moralo platiti bila visoka i u agrarnim nerazvijenim područjima (a u takva možemo ubrojiti Varaždinsku županiju) taj se proces daleko teže odvijao nego u razvijenim dijelovima Monarhije, pretežno austrijskim zemljama.²²

Sitna, malena gospodarstva, koja su dominirala u Varaždinskoj županiji (a i u čitavoj Hrvatskoj i Sloveniji), našla su se u nepovolj-

je seljak uzimao u zakup, vinogradi ili 'gorne zemlje', zatim pašnjaci, zajednički iskorištavane šumske površine i sl.)«. Karaman, I.: Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, u knjizi Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb, 1931, str. 308.

¹⁸ Cesarski patent od 2. ožujka 1853. o izvršbi razterećenja zemljišnoga i o uređenju kako urbarskih tako i srodnih im posjednih razmjera u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.

¹⁹ »§ 2. Novčane svote, potrebite za osiguranje odštete, koja se po § 1. ovoga Patenta (odnosi se na Carski patent od 16. siječnja 1854. — opaska autora) daje iz fonda razteretnoga, imaju se nabavljati doplatci k izravnim porezom i (ako potrebito bude) doplatci k onim daćam neizravnim koje su po uređenju svom prikladne za doplatak takovi«. Vežić, M.: Urbar hrvatsko-slavonski, Zagreb, 1882, str. 444—445.

²⁰ »Ogromni poreski zaostaci i povećane poreske obaveze ubrzavali su proletarizaciju seljaka i zaoštravali klasnu borbu sela«. Krestić, V.: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 65. Beograd, 1969, str. 18.

²¹ Podaci prema: Izvješće upravnog odbora županije varaždinske za godine 1893. str. 27, 1894. str. 28, 1895. str. 34, 1896. str. 31, 1897. str. 43, 1898. str. 38, 1899. str. 45, i 1900. str. 41.

²² Österreich-Ungarn als Agrarstaat«, Sozial-und Wirtschaftshistorische Studien, Band 10. R. Oldenburg Verlag, München, 1978, str. 263.

noj situaciji kad je ukidanjem feudalizma srušena naturalna, samodovoljna proizvodnja i gospodarstva su nužno okrenuta prema robno-novčanim odnosima, prema tržištu. Istovremeno je došlo do znatnog porasta obaveza, što su ih morala snositi, u čemu je značajnu težinu imala zemljišno-otkupna obaveza. Da bi se uklopilo u novonastale odnose, odnosno izvršavalo svoje obaveze, seljaštvo je ulazilo u dugove, često puta uz vrlo nepovoljne uvjete.²³ Sve je to uzrokovalo stalan porast zaduženosti seljačkog posjeda te ulazak zemlje u promet. Posjed ili dijelovi posjeda sve su više predmet kupoprodajnih odnosa.²⁴ Prema tome, procesi prijelaznog razdoblja iz feudalizma u kapitalizam manifestirali su se u visokim novčanim obavezama koje je seljaštvo moralo dati za urbarsku zemlju, gubitkom najvećeg dijela izvanselišnih zemalja, s rastom zaduženosti posjeda, prodajom dijelova ili čitavih posjeda što je vodilo prema sve nepovoljnijoj posjedovnoj strukturi odnosno sve nepovoljnijem položaju seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji, a osobito u Varaždinskoj županiji gdje su ti procesi bili najizraženiji.²⁵

Drugi značajan činilac koji se odražavao neposredno u posjedovnoj strukturi jesu procesi raspadanja kućnih zadruga. Popisom iz 1895. godine na području Varaždinske županije evidentirane su 582 kućne zadruge s ukupnom površinom od 10.167 jutara. Po tom broju kućnih zadruga Varaždinska županija je bila područje u kojem se ti oblici gospodarstva javljaju u najmanjem broju, tek 1,23% ukupnog broja zadruga Hrvatske i Slavonije otpadalo je na Varaždinsku županiju dok su površinom zahvaćale nešto više, tj. 2,65% ukupne površine koja je pripadala zadrugama u Hrvatskoj i Slavoniji.

U Varaždinskoj županiji se vrlo rano, tj. neposredno nakon ukidanja kmetstva 1848. godine, javljaju procesi dijeljenja zadružnih gospodarstava te je do zadnjih desetljeća 19. stoljeća već podijeljen, odnosno razvrgnut, najveći broj zadruga.²⁶ U drugoj polovici

²³ »Oslobođeni feudalnih tereta, a da bi održali svoja gazdinstva u uslovima robno-novčanih odnosa, koji su sve više prodirali na sela Hrvatske i Slavonije, seljaci su se, pored ostalog, sve više zaduživali. Time su dolazili u zavisnost raznih lihvara, koji su davali novac seljacima na zajam pod visokim kamatima«. Č u k a n o v i ć, S.: Selo i seljaci u agrarnoj politici Jugoslavije, Beograd, 1977, str. 29.

²⁴ »Zemlja se je počela sve više prodavati i mijenjati vlasnika. Zemlja je uvučena u promet, a time je podložena zakonima kapitalizma. ... Jedni su prodavali zemlju dobrovoljno, u slobodnoj pogodbi, drugima je zemlja išla pod ovrhu«. B i ć a n i ć, R.: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895. (prettisak iz Ekonomista br. 3—5), Zagreb, 1937, str. 21.

²⁵ »Porezi, nerodica, diobe među nasljednicima i sudski procesi gone jednog seljaka za drugim lihvaru, zaduženost postaje sve općija i za svakog pojedinog seljaka sve teže — ukratko, naš sitni seljak, kao i svaki ostatak preživjelog načina proizvodnje, neopozivo je osuđen na propast. On je budući proleter«. E n g e l s, F.: Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj, u knjizi Seljački pokreti i agrarno pitanje, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 152.

²⁶ »U gusto napućenoj županiji varaždinskoj i susjednih joj krajevih županije zagrebačke narod se je u velike uzeo dieliti već u petdesetih godinah. Postojećih zadruga gotovo je posve nestalo, a jer oblasti nisu dospievale

19. stoljeća državne vlasti su često intervenirale u ovoj oblasti donoseći zakonske propise potpuno suprotnih tendencija, od podržavanja procesa razbijanja zadruga do njihovog zaustavljanja.²⁷ Tako su zakonske odredbe iz 1889. godine²⁸ (uz novelu 1902.) postavljene u cilju pokušaja zaustavljanja diobe zadruga, u čemu se uglavnom nije uspjelo jer moramo naglasiti da su podjele zadruga bile odraz objektivnih gospodarskih procesa, a da su zakonske odredbe bile samo pravno uređenje novostvorenih odnosa,²⁹ dakle posljedica, a ne uzrok. No, bez obzira na zakonske odredbe donošane u drugoj polovici 19. stoljeća, proces diobe zadruga odvijao se tajno.³⁰ Kako se od 1880. godine prate statistički podaci o stanovništvu u zadrugama, može se na osnovi tih podataka kao i iz popisa 1890. godine sagledati stanje i tendencija na ovom tipu gospodarstva.

U Varaždinskoj županiji je 1880. godine 15,85% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika živjelo u postojećim zadrugama i po tom postotku ova županija je bila posljednja (ili prva, ovisno o načinu promatranja), daleko ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 30,21% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. U tajno podijeljenim zadrugama³¹ bilo je 42,77% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, što je bilo znatno više od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 32,21%

Popis iz 1890. godine je pokazao da se postotak aktivnih poljoprivrednika koji je živio u postojećim zadrugama na području Varaždinske županije smanjio. On je iznosio 7,95%, dok je taj pro-

svladati sve zatražene diobe i jer se je narod bojao razmjerno dosta velikih diobnih troškova, stvorila se je sva sila tajno razdijeljenih zadruga«. Zoričić, M.: Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, CXXV, Zagreb, 1896, str. 131.

²⁷ »Zakonski propisi o položaju i djelovanju zadruge donosili su se u više navrata s posve suprotnim težnjama. Sedamdesetih godina 19. st. pod utjecajem građanskih, liberalnih shvaćanja, stvara Mažuranićeva vlada zakonskim putem široke mogućnosti za ubrzanu diobu zadruga. Nužne prijelazne poteškoće, a napose drukčija orijentacija režima bana Khuena Hedervaryja u pogledu društvene i privredne politike dovela je do promjene 1889. Novim zakonskim odredbama nastoji se održati i regulirati zadružni sustav kako bi se spriječilo ili barem usporilo raslojavanje na selu i time onemogućilo zaoštavanje socijalnih odnosa, a veleposjednicima osigurala radna snaga za njihove poljoprivredne majure«. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 747.

²⁸ Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji.

²⁹ »Po mome mišljenju staru obiteljsku zadrugu našu nije razorio nikakav građanski zakon, kako se to pretpostavlja, i nju ne može da povrati u život nikakav zakon, nego je nju razorilo novčano gospodarstvo i svi oni faktori koji su ubrzali prodiranje novčanog gospodarstva na selo«. Mirković, M.: Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. I, Seljaštvo u kapitalizmu, Informator, Zagreb, 1979, str. 11.

³⁰ Tajna podjela je takva u kojoj se imovina de facto podijeli na članove zadruge (loze) ali de jure i dalje opstoji kao zadružno gospodarstvo i gruntno vlasništvo se vodi na zadrugu.

³¹ Iako je postojala velika vjerojatnost netočnosti popisa ove kategorije posjeda i stanovništva koje je živjelo na tim posjedima, već iz samog smisla tajne podjele, ipak smatramo da se i ti podaci mogu uzeti u razmatranje.

sjek za Hrvatsku i Slavoniju bio 23,52% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. U tajno podijeljenim zadrugama nalazilo se nešto manje od polovice (44,61%) ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, po čemu je Varaždinska županija bila znatno iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju (29,34%).

I prema postotku ukupnog poljoprivrednog stanovništva u popisu iz 1890. godine Varaždinska županija je pokazivala najmanje stanovnika u postojećim zadrugama, 6,80% ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva (prosječno za Hrvatsku i Slavoniju taj postotak je iznosio 19,68%) a bila pri vrhu, (iza Ličko-krbavske) s 43,28% ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva u tajno razdijeljenim zadrugama. (Prosjek za Hrvatsku i Slavoniju je iznosio 27,49%). Spomenutim zakonom iz 1889. dozvoljena je legalizacija tajno provedene diobe bez obzira na veličinu zemljišta. Naime, tada su se mogli pravno srediti i posjedi ispod zakonski propisanog minimuma³² koji su podijeljeni do dana stupanja na snagu ovog zakona, a nakon tog roka to više nije bilo moguće. (Od 1902. godine i to je omogućeno u izuzetnim situacijama. Uglavnom se to odnosilo na mogućnost naplate raznih potraživanja, poreza i drugih davanja). Tajne podjele (njihova legalizacija je priznanje stvarnog stanja jer nema smisla formalno održavati gospodarstva koja više i ne postoje) su dovele do totalne parcelizacije posjeda i stvaranja brojnih minijaturnih parcela. Na osnovi izvještaja predstavnika vlade, tzv. zadružnih povjerenika u vremenu od 1890—1905. godine na području Varaždinske županije pravno je sređena tajna podjela 3397 zadruga. Iz tih zadruga stvoreno je 23 novih zadruga (takvu mogućnost je zakon dozvoljavao) i 12.750 inokosnih gospodarstava, odnosno od 3397 gospodarstava stvoreno je 12.773. Prosječna veličina tajno podijeljene zadruge bila je 16,36 jutara, a novostvorenih gospodarstava 4,35 jutara, dakle gotovo 4 puta manje. Uz 89.994 postojećih gruntovnih čestica stvoreno je 113.585 novih čestica, čime je postojeća površina od 55.592 jutra podijeljena na 203.579 gruntovnih čestica, a prosječna veličina gruntovne čestice smanjila se s 0,49 na 0,27 jutara,³³ s tim da je na svako gospodarstvo otpadalo prosječno 15,94 gruntovnih čestica. Iako su ovdje izneseni podaci koji se odnose i na razdoblje poslije popisa iz 1895. godine, ipak se iz njih jasno može vidjeti proces smanjivanja ne samo veličine posjeda već i stvaranja sve manjih parcela. Taj proces je osobito izražen u razdoblju do 1895. godine.

³² Minimum zadružnog posjeda za Varaždinsku županiju iznosio je 4 jutra, prema § 35. Zakona od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji.

³³ »Na ovako malim delovima zemljišta, često u okviru jednog gazdinstva, udaljenim po nekoliko kilometara nije moguća primena savremenih tehnoloških postupaka koji po pravilu zahtevaju primenu mašina, niti je moguć rad visoke produktivnosti«. Marković, P.: Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, period 1900—1960, Zadružna knjiga, Beograd, 1963, str. 41.

Uostalom, najveći broj postojećih kućnih zadruga utvrđen popisom iz 1895. godine nalazio se u kategoriji posjeda do 20 jutara površine.

U tabeli 4. prikazan je broj i površina postojećih zadruga prema popisu iz 1895. godine.

Tabela 4. Postojeće zadruge 1895. godine

Veličina ³⁴ posjeda	Broj zadruga	%	Površina zadruga	%
do 5 j	77	13,23	257	2,53
5—10 j	107	18,38	812	7,99
10—20 j	222	38,15	3144	30,92
20—50 j	161	27,66	4984	49,02
50—100 j	15	2,58	970	9,54
UKUPNO:	582	100,00	10167	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, str. 342—344.

I u ovoj kategoriji gospodarstava dominirao je posjed veličine do 20 jutara. Od 582 zadruge 406 ili 69,76% ukupnog broja zadružnih gospodarstava bilo je u ovoj kategoriji. To nam govori da su se zadružna gospodarstva svojom veličinom sve više približavala inokosnim gospodarstvima, a kako se na tim posjedima nalazio veći broj članova, to je njihov gospodarski položaj postajao sve lošiji, što je u velikoj mjeri dovodilo do njihove diobe.³⁵

Treći činilac čije se djelovanje osjetilo upravo u razdoblju prije popisa 1895. godine je pojava agrarne krize u razdoblju od 1873—1895.³⁶

Ova kriza imala je za posljednicu ogroman rast realnog opterećenja seljaštva. U razdoblju od 1872—1874. prosječno je godišnje na

³⁴ Ovdje je nešto drugačija klasifikacija posjeda zbog specifičnosti zadružnih gospodarstava.

³⁵ »Kućne zadruge očigledno više nisu ono što su bile nekada. One ne mogu više da drže na okupu krvnim srodstvom vezane zadružne porodice. One ne odgovaraju potrebama kapitalističkog društva i logično je da se raspadaju«. Radenić, A.: Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, SANU, Posebna izdanja, knjiga CCCV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958, str. 43.

³⁶ »Velika kriza evropske poljoprivrede s kraja XIX. v. (1873—1895) došla je kao posledica velike dodatne proizvodnje na novoosvojenom tržištu (u Severnoj Americi, Rusiji, Indiji) ostvarene delimično novom tehnologijom, s nižim troškovima proizvodnje, kao i zbog razvoja jeftinog prekomorskog saobraćaja. ... Na englesko i evropsko tržište pristiže u velikim količinama jeftino žito proizvedeno na dotadašnjim ledinama Severne Amerike, Indije, Rusije i Balkana. Cene žitu padaju u toku nekoliko godina i za 50%. Cene mesu se snižavaju sa izvjesnim zakašnjenjem (pošto brodovi hladnjače tek od 1882. dovoze meso iz Argentine i Novog Zelanda). Hiljade gazdinstava sitnih i krupnih, širom zapadne Evrope bankrotiraju; zemljišta se zapuštaju, propada stari sistem zemljoradnje«. Ekonomski leksikon, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 10/11.

ime poreza ubrano u Hrvatskoj i Slavoniji 10,131.000 forinti,³⁷ u razdoblju od 1883—1895. godine 20,514.000 forinti, a u razdoblju od 1893—1895. godine 22,901.000 forinti. Međutim, uz taj nominalni rast poreskih iznosa za više od 100% pad cijena agrarnih proizvoda uzrokovao je da se radi izvršenja poreskih obaveza trebalo prodavati sve više tih proizvoda, pa je tako za namiru poreskih iznosa u istim razdobljima, tj. od 1872—1874. trebalo dati 725.000 metričkih centi pšenice, od 1883—1885. 2,500.000 metričkih centi pšenice, a od 1893—1895. godine 3,900.000 metričkih centi pšenice. To je značilo povećanje poreskih tereta ne za 1 puta, koliko iznosi nominalni porast, već realno za 5 puta. Ako izrazimo u količini pšenice koju je trebala dati jedna seljačka obitelj na ime obaveza, tada imamo za razdoblje od 1872—1874. godine 234 kg pšenice, od 1883—1885. 750 kg pšenice, a u razdoblju od 1893—1895. 1026 kg pšenice. Vidimo da je do konca 19. stoljeća stalno rasla količina pšenice koju je seljačko domaćinstvo trebalo prodati da bi izvršilo svoje obaveze. Pritisnuto s jedne strane rastom obaveza, a s druge strane padom cijena vlastitih proizvoda, mnoga gospodarstva odlazila su »na bubanj« cijela ili po dijelovima. Istovremeno djelovanje sva tri spomenuta uzroka odrazilo se u nepovoljnoj posjedovnoj strukturi Varaždinske županije, a ta se konstatacija uostalom može protegnuti na čitavu Hrvatsku i Slavoniju.

III.

Posjedovna struktura je jedan od važnijih pokazatelja pri analiziranju poljoprivredne proizvodnje. Promjene u veličini gospodarstava indirektno indiciraju kako na promjene u ekonomskoj snazi, tako i na tendencije u jačanju ili slabljenju određenih skupina gospodarstava. I posjedovna struktura i posjedovni odnosi ovise o stupnju razvitka proizvodnih snaga.³⁸

Prema popisu iz 1895. godine u Županiji Varaždin prevladavali su sitni i mali posjedi. Gospodarstva do 5 jutara zauzimala su 17,84% površina, a po broju bilo ih je 26.803 ili 56,42%. Gospodarstva veličine od 5 do 20 jutara brojila su 19.208 ili 40,44%. Ona su zauzimala po površini 170.292 j ili 44,36%. Između 20 i 200 j nalazilo se svega 1388 gospodarstava ili 2,92%. Njihova površina iznosila je 51.533 j

³⁷ Podaci prema: Grupa autora: Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968., str. 128—129. i Bićanić, R., Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895, (prettisak iz Ekonomista br. 3—5) Zagreb 1937, str. 21.

³⁸ »Posjedovna struktura, koja se karakteriše snažnim slojem srednjeg seljaštva, znak je nerazvijene poljoprivrede, u kojoj kapitalizam nije razorio porodično gazdinstvo. I obrnuto, gdje je došlo do polarizacije i propadanja porodičnih gazdinstava, posjedovnu strukturu karakterišu na jednom polu velika masa proletera, patuljastih i sitnih gazdinstava i na drugom krupna kapitalistička gazdinstva«. Poljoprivredna enciklopedija, sv. 2. JLZ, Zagreb, MCMLXX, str. 661.

ili 13,43%. Velikih gospodarstava u pravom smislu te riječi (iznad 1000 j) bilo je svega 30.

Ovakva posjedovna struktura bila je nepovoljna. Ona je bila rezultat procesa koji su se odigravali u drugoj polovici 19. stoljeća, u vremenu uspostavljanja i formiranja kapitalističkih proizvodnih odnosa. Ti procesi u ovom agrarno gusto naseljenom području uzrokovali su stalni pritisak na zemlju (»glad za zemljom«) te doveli do stvaranja sve većeg broja sitnih gospodarstava, pa i proletarizacije. Mala mogućnost zapošljavanja u nerazvijenim vanpoljoprivrednim djelatnostima uzrokovala je silom prilika pojavu većeg broja stanovništva u poljoprivrednoj proizvodnji (»agrarna prenaseljenost«)³⁹, a dijelom i nužnost odlaska u druga područja Monarhije, pa i dalje.

LITERATURA:

- Bićanić, R.: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895, Zagreb, 1937.
Čukanović, S.: Selo i seljaci u agrarnoj politici Jugoslavije, Beograd, 1977.
Ekonomski leksikon, Savremena administracija, Beograd, 1975.
Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
Engels, F.: Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj, u knjizi Seljački pokreti i agrarno pitanje, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
Jelačić, A.: Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848—9. i uki-danje kmetske zavisnosti seljaka, Zagreb, 1925.
Karaman, I.: Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, u knjizi Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb, 1981.
Kautsky, K.: Agrarno pitanje, Kultura, Beograd, 1953.
Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I, 1905, Publikacije kr. zemaljskoga statističkoga ure-da u Zagrebu, LIX, Zagreb, 1913.
Krestić, V.: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, SANU, Posebna izdanja, knji-ga CDXXVIII, Odelenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd, 1969.
Lenjin, I. V.: Agrarno pitanje i »kritičari Marxa«, Izabrana dela u 16 to-mova, tom 6, Kultura, Beograd, 1960.
Lenjin, I. V.: Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljopri-vredi, Izabrana djela u 16 tomova, tom 9, Kultura, Beograd, 1960.
Macura, M.: Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije, No-lit, Ekonomska biblioteka 7, Beograd, 1958.
Marković, P.: Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog raz-vitka, period 1900—1960, Zadržna knjiga, Beograd, 1963.
Mirkočić, M.: Seljačko zemljišno vlasništvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. I, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb, 1979.
Mirkočić, M.: Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo, Izabrani ekonomski radovi, sv. I, Seljaštvo u kapitalističkim formacija-ma, Informator, Zagreb, 1979.
Österreich-Ungarn als Agrarstaat, Sozial-und Wirtschafts-historische Studien, Band 10., R. Oldenburg Verlag, München, 1978.

³⁹ »Nastanak agrarne prenaseljenosti vezan je za brzi porast stanovništva u toku XIX. i početkom XX. veka, i s nemogućnošću da priraštaj stanovništva bude apsorbovan u druge privredne grane. Zakasnela ili uopšte izo-stala u to doba industrializacija kombinovana s oskudicom u kapitalu i osku-dicom zemljišta, onemogućavala je da proizvodne snage rastu istom brzinom kao i stanovništvo«. Macura, M.: Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije, Nolit, Ekonomska biblioteka 7, Beograd, 1958, str. 148.

- Poljoprivredna enciklopedija, Sv. 2, JLZ, Zagreb, MCMLXX.
Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb, 1968.
Radenić, A.: Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, SANU, Posebna izdanja, knjiga CCCV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958.
Rilke, D.: Ekonomika poljoprivrede SFR Jugoslavije, Ekonomski fakultet, Osijek, 1972.
Serđar, V.: Početak znanstvene statistike u Hrvatskoj, u knjizi Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15—20. stoljeća, Informator, Zagreb, 1984.
Stipetić, V.: Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, JAZU, Zagreb 1959.
Stipetić, V.: Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb, 1969.
Vežić, M.: Urbar hrvatsko-slavonski, Zagreb, 1882.
Zoričić, M.: Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu, Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, knjiga II, Zagreb, 1900.
Zoričić, M.: Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896.

Arhivski izvori:

- AHZ Zemljorastereterno povjerenstvo, kutija 179.
Izvešće upravnog odbora županije varaždinske za godine 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899. i 1900.

DIE STRUKTUR DER LANDWIRTSCHAFTLICHEN BETRIEBE
DES KOMITATES VARAŽDIN NACH DER ZÄHLUNG AUS DEM
JAHR 1895

Die Besitzverhältnisse zeigen wer der Besitzer des Landes war, eines von den Grundelementen des Systems der landwirtschaftlichen Produktion. Wenn man die landwirtschaftlichen Betriebe nach der Größe gruppiert, dann benutzt man gewöhnlich das Terminus Struktur der landwirtschaftlichen Betriebe.

Nach der Zählung vom 1895 wurde eine sehr detaillierte Klassifikation der einzelnen Besitzkategorien (13 Kategorien) durchgeführt. Professor Milovan Zoričić hat in der Analyse aus dem Jahr 1900 die landwirtschaftlichen Betriebe in 5 Gruppen eingeteilt, um eine bessere Übersicht über die Größe des Besitzes zu bekommen. Er dachte, daß er auf diese Weise ihre wesentlichen Merkmale hervorheben kann.

Aus den Ergebnissen der erwähnten Zählung erkennt man, daß das Komitat Varaždin eine ungünstige Struktur der landwirtschaftlichen Betriebe hatte. Es dominierten kleine Besitze und größere landwirtschaftliche Betriebe, über 1000 Joch Land gab es nur 30. Das war die Folge des Durchbruchs und der Entstehung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse in der zweiten Hälfte des 19. Jhr. Diese Verhältnisse waren in diesem agrar sehr dicht besiedelten Gebiet außerordentlich ausgeprägt.

(Prevela: Vesna Simunić-Vučković)